

ומי ישמור על המשפחה פרופ' יוחנן פרס

המהפכה הדומיננטית ביותר שעברה על העולם המתועש
בשליש האחרון של המאה היא ערעור היציבות במשפחה.
דווקא שני קצוות המערך המשפחתי מבטיחים את עתידו
גם באלף הבא: הילדות והזקנה

הרבה תמורות מהפכניות אירעו במאה העשרים, אולם המהפכה הדומיננטית בשליש
האחרון של המאה, ככל שהדברים נוגעים לעולם המתועש, היא המהפכה של המשפחה.
ב- 35 השנים האחרונות התרחשו בעת ובעונה אחת כמה תהליכים השלובים זה בזה.
הילודה בארצות המערב הצטמצמה עד כדי מאזן התרבות שלילי של כל העולם המתועש.
הנשים משתתפות הרבה יותר בתעסוקה, בחינוך הגבוה, בפרופסיות, במדיניות, באמנות;
ולהבדיל, אפילו במחלות שנחשבו "גבריות" כמו מחלות-לב. גיל הנישואין עלה, ועלה שיעור
האנשים והנשים שאינם נישאים כלל. ואחרון חשוב: פחתה מידת יציבות המשפחה. כל
משפחה שנייה או שלישית במערב המתועש צפויה לגרושין. בישראל, יפאן, איטליה וספרד
השיעורים נמוכים מעט יותר, אך גם בהן עלה שיעור הגירושין. גם בקרב אלה החיים בזוגות,
רבים מוותרים על טקס נישואין פורמלי ועל חלק מן הזכויות והחובות הכרוכות בנישואין.

כל התהליכים האלה, שכיוונם הכללי אחד, מעוררים כמה שאלות:

- ◆ האם המגמות שצוינו לעיל יימשכו בעשרות השנים הבאות, או שמא ימצו
עצמן בעתיד הנראה לעין, יעצרו ואף ייסוגו?
- ◆ האם ההתפתחויות שהחלו במערב המתועש יתפשטו גם לארצות העולם
השלישי, כולל ארצות האסלאם השמרני?
- ◆ מה התועלות שמניבים ועוד יניבו התמורות בחיי המשפחה? ומה המחירים
ששולמו ועוד ישולמו בעבורן?
- ◆ האם, בחשבון כולל, התועלות עולות על המחירים, או שמא להפך?

פרופ' יוחנן פרס, החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב
המאמר ראה אור ב"פנים" מס' 12, פברואר 2000.

ביחס לשאלות אלה אנסה להציע תחזית, שאינה נבואה אלא היא מתארת את העתיד להתרחש לפי הנחות מסוימות. על סמך הניסיון המצטבר הזכרתי שלושה תהליכים: ירידת הפריון, עליה בתעסוקת הרעיות והאמהות, והפגיעה ביציבות המשפחה. התהליכים האלה נובעים מתהליכים חיצוניים למשפחה: עיור, תיעוש וחילון, ועם זאת הם מתגברים זה את זה.

צמצום הילודה משאיר בידי האם יותר זמן ואנרגיה לעבודה מחוץ למשק הבית. אולם הלגיטימיות וההשתלמות של העבודה בשכר, בנוסף לגל הציפיות הגאות לרמת חיים גבוהה, מעודדות תכנון משפחות קטנות יותר, כדי לצמצם את העלות הכלכלית והחינוכית של היעדרות האם מן הבית. שני התהליכים ושילובם מקטינים את התלות ההדדית בין בני הזוג, ובמיוחד את תלותה הכלכלית של האישה בבעלה. היא מסוגלת, בשעת הצורך, לפרנס את ילדיה המעטים בהכנסתה שלה בלבד.

יחסים המאופיינים באי-תלות הם, כמעט מעצם ההגדרה, פחות יציבים. אי היציבות אף מתגברת את עצמה, שכן נוכחותם של גרושים וגרושות במרחב החיים של זוגות נשואים מעודדת חלק מהנשואים לנסות מזלם שוב בשוק הנישואין הפתוח. הסיכוי הגבוה לגירושין, או במלים אחרות, אי הביטחון בנישואין, חוזר ומשפיע על המוטיבציה לצמצם את הילודה ולצאת לתעסוקה. עקרת הבית במשרה מלאה נחשבת במערב מי שנכנסה למקום עבודה נחות מנקודת ראות העובד: ללא שכר, אבל עם סיכוי של 50% למצוא עצמה בחוץ, ללא פיצויי פיטורין. הייפלא שנשים מבקשות לעצמן משרה בלתי תלויה נוספת?

בגלל קשרי גומלין אלה בין תהליכי התמורה במשפחה, נראה שיש לתהליכים האלה פוטנציאל להימשך: הילודה תוסיף לרדת, השתתפות נשים בכוח העבודה תוסיף לעלות ושיעורי הגירושין לנסוק. על רקע זה יש לבחון את קשרי הגומלין בין המשפחה המודרנית למדינת הרווחה. חלק בלתי מבוטל מהסדרי הרווחה מיועד לצמצום הסיכונים הכרוכים בפירוק המשפחה או באי הקמתה מלכתחילה; כאשר מדינת הרווחה מסייעת למשפחות חד-הוריות, לאלמנות, לילדים נטושים ולקשישים, היא נוטלת על עצמה חלק נכבד מתחומי האחריות שהיו מוטלים בעבר על המשפחה. ככל שעולה השכיחות של המשפחות הבלתי קובנציונאליות שאינן מסוגלות לקיים את עצמן (לא מדובר בכולן!) כן עולה התביעה להרחבה ולהעמקה של שירותי הרווחה.

ואולם, לפי אותו היגיון, ככל ששירותי הרווחה נעשים מקיפים יותר, מצטמצמת הרתיעה (הכלכלית!) מפירוק משפחות נוספות, ובעקבות זאת מתעצמות התביעות לשירותי רווחה נוספים וחוזר חלילה.

הטכנולוגיה המודרנית משפיעה על מבנה המשפחה ותפקודה לא רק באמצעות השיקולים הכלכליים (של הממשלה ושל הפרט), אלא גם חודרת לצנעת הפרט ומשפיעה על התחומים האינטימיים ביותר של זוגיות ופריון. אמצעי מניעה משוכללים, שהשליטה על רובם

הכניסה לזוגיות (או יציאה ממנה) והבאת צאצאים לעולם הולכות והופכות לשתי החלטות נפרדות. אם בעבר "נגררו" אנשים לנישואין והולדה בגלל ששאפו לחיי מין סדירים בתנאי פרטיות, הרי בעתיד ייווצרו משפחות רק אם שני בני הזוג ירצו לשלב בחייהם את שני מרכיבי הנישואין (מין והולדה).

המשפחה תהפוך אפוא למוסד צרכני בעיקרו, שתכליתו סיפוק צרכי הפרט יותר מהשגת יעדי המערכת המשפחתית. תפנית אינדיבידואליסטית זו תתבטא קודם כל בדפוסי בחירת בן-זוג, או החיזור. בעזרת שילוב של מחשבים, וידאו, ובעיקר אינטרנט, ניתן להרחיב ולשכלל מאוד את שוק הנישואין והזוגיות. להרחיב – משוב שבני זוג פוטנציאליים, שהיו בעבר בלתי נגישים זה לזה מפאת המרחק, יהיו מעתה מתוקשרים הדדית כמעט כמו בן/בת השכן. לשכלל – משוב שכל המשתתף בשוק הנישואין יוכל לברר ביתר קלות ומהירות את החלופות העומדות לרשותו ולהעריך אותן זו כנגד זו.

הקורא הספקן עשוי לשאול כאן כמה שאלות. "מניין לי שהמוכר אכן ישלח את הסחורה שסומנה ממרחק על ידי עבר המחשב שלי?" "האומנם החתן שהציג את עצמו על גבי המסך ניחן בכל המעלות שעליהן דיווח?" הטכנולוגיה הגבוהה (היי-טק) מתמודדת עם מגבלות אלה בקצבה הנחרץ. בעתיד הנראה לעין נחזה בהצעות שידוך מלוות בהעתקי תעודות רפואיות ואקדמיות, בחשבונות בנקים ואישורי-הון, באילנות יוחסין ותוצאות מבחנים פסיכולוגיים. יתר על כן, כל הנ"ל יהיו חתומים ומבוקרים באופן שיקשה על זיוף (הזייפנות גילה בגיל הכתב, לכם גם בעתיד יהיו מחזרים ומחוזרים שיפלו בפח).

תקשורת המחשבים תציע לאלה הנרתעים מהיחשפות מלאה דרכים להיחשפות הדרגתית (בדומה להיכרות פנים אל פנים) שבה יוחלפו פריטי-מידע לסירוגין, וכל צד יוכל לנתק את תהליך ההתוודעות ברגע שלא יקבל תמורה מפורטת ואמינה כמובטח. שוק הנישואין המורחב והבינלאומי יזון, אם כן, מתהליכי הגלובליזציה ופריצת הגבולות הלאומיים, וגם יתרום להם: קשרי חיתון היו מאז ומעולם גשר בין שבטים, מדינות ותרבויות.

כפי שצינו חוקרים רבים, המאזן הכמותי בין צורות הזוגיות עתיד לעבור תמורות רציניות. כבר היום, יש זוגות נשואים וזוגות שיחסייהם מבוססים על חוזה או אף על הסכמה בלתי פורמאלית. יש זוגות דו-חד-מיניים, זוגות החיים תחת קורת גג אחת וזוגות (גם נשואים!)

טשטוש הגבולות בין המשפחה הקונבנציונאלית, המבוססת על נישואין רשמיים, לבין צורות זוגיות אחרות, מצוי לא רק באוכלוסייה אלא גם בחיי הפרט. בני אדם רבים עוברים בחייהם מצורת זוגיות אחת לאחרת. הדפוס השכיח ביותר הוא כניסה למגורים משותפים (קוהביטציה) ומעבר לנישואין פורמאליים, כאשר מתכוונים להרחיב את המשפחה. כ- 40% מצעירי ישראל הנשואים (בני 35 ומטה) דיווח בסקר שחיו עם בני/בנות זוגם תחת קורת גג אחת לפני הנישואין. השיעור בסקנדינביה הוא 80% בקירוב אחת ההשלכות הבלתי צפויות של הקוהביטציה ההמונית היא שיבוש משמעותם של קודים דמוגרפיים, כמבטאים את המצב האמיתי של הזוגיות וההורות בחברה מסוימת. מכיון שהקוהביטציה אינה נרשמת, וגם לא פירוקה, אדם צעיר שעבר חמש מערכות יחסים אינטנסיביות, תוך מגורים משותפים, נרשם כרווק, וחמישה הפירודים שחווה אינם בחינת גירושין. רפיסותה של הזוגיות זוכה אפוא להערכת-חסר. מאותן סיבות משתנה לחלוטין משמעות שיעור הילדים הנולדים מחוץ לנישואין. בשוודיה, למשל, שיעור זה עולה פורמאלית על 50%, אך אם מחסירים ממנו את כל הזוגות הבלתי נושאים החיים יחד בהמשכיות, ומגדלים את ילדיהם במשותף, נותרים 10%-15% בלבד.

בישראל, נראה שהקוהביטציה מצויה ביחסי כלים שלובים עם הנישואין האורתודוקסיים ("כדת משה וישראל"). ככל שחומרות הנישואין והגירושין האורתודוקסיים נראים רחוקים יותר מן הנורמות הרווחות בציבור החילוני, כך עולה שיעור החילונים המעדיפים נישואין אלטרנטיביים כמו נישואי חוזה ונישואין אזרחיים בחו"ל, או קוהביטציה. כדוגמא לחומרה שעולה כבד יותר ויותר אפשר להביא את איסור כוהן וגרושה. העלייה בשיעור הגירושין מעלה את מספר הגרושות בשוק הנישואין. בו בזמן עולה מספר הגרושים המוגדרים על-פי ההלכה ככהונים, שמפאת גילם סביר שיפגשו גרושות יותר מרווקות. בניסוח כללי יותר: הסדרי הנישואין הקונבנציונליים, כולל הדתיים, נוצרו בשעתם במגמה להתאים לצרכי הרוב המכריע של בני הקהילה הרלבנטית, אך התאמה זו הולכת ומתערערת.

אפשר להוסיף ולתאר כיצד המשפחה הקונבנציונלית הופכת לבליל מגוון של צורות חיים אינטימיות, שאבותינו לא שיערום ואנו כבר מתחילים להכיר; אך לא נעשה צדק עם הנושא, אם לא נציין את מגבלות התסמונת, העתידיים, לעניות דעתי, להציב את גבולותיה. הערעור על ערעורה של המשפחה נובע משני קצות החיים: ינקות וזקנה.

נפתח בזקנה דווקא. קצב ההתקדמות המהיר של הטכנולוגיה "מוריד" את גיל תחילת הזקנה במגזר התעסוקתי. הכל מעוניינים בעובד (ואפילו מנהל) גמיש, מיומן ומעודכן. הניסיון

סיבת המלכוד הכלכלי-רפואי של הזקנה נעוצה בעובדה, שאת המחלות והמגבלות הרפואיות הקשורות בגיל גבוה לא ניתן לבטל, אלא רק לדחות ו/או לפזר על פני תקופה ארוכה. זה לפחות המצב, כל עוד לא נכנסה לשימוש הנדסה גנטית שאפשרותה וסכנותיה מיישורם. מאז ומתמיד התקיימו שיתוף אינטרסים וניגודים בין הבוגרים הצעירים לבין הקשישים. בכך אין חדש. בסוף המאה העשרים

ובתחילת המאה הבאה עומדים האינטרסים המשותפים להצטמק והניגודים להתעצם. מצב דברים זה מחריף את מלחמת הדורות בתוך כל משפחה ובין משפחות, בתוך אומות ובין אומות. העימות בין סקנדינביה ואפריקה הוא גם עימות בין אוכלוסייה קשישה וצעירה. האומות המתועשות לא זו בלבד שאינן מסוגלות להעסיק את אוכלוסיית הקשישים הגדולה והגדלה שלהן, אלא שאינן מסוגלות לטפל בה, והן מנסות לגלגל משימה זו על צעירה העניים של המדינות המתפתחות.

במישור האישי, כאשר הקשיש הפוסט-מודרני מעוניין או נאלץ לסגת לחיקה החמים והבטוח של משפחתו, הוא נוכח פתאום לדעת שלא הכין לעצמו בסיס כזה בעודו צעיר. ספרי ההדרכה לנישואין חוזרים ומדגישים את ערך העצמאות של המשפחה הצעירה. הייפלא שתורה זו מתחילה לעבור מדור לדור ?

בעוד חברה פוסט-מודרנית יכולה (וכנראה עומדת) להמשיך בקיומה מבלי לפתור את בעיית קשישה, לא כן המצב ביחס לפעוטות. שוב ושוב מצביעים מחקרים על כך שאין תחליף נאות לאהבתם, מחויבותם והשקעתם ההמשכית של הורים, כבסיס להתפתחות הצאצאים. הורים עתירי שאפה (אמביציה), משקיענים ועם זאת מחויבים גם זה לזה, נחשבים כבסיס להצלחתם המסחררת של היהודים במערכות החינוך והתעסוקה האמריקאיות, כמו גם להצלחת בני מהגרים סינים בדור הנוכחי; לעומת זאת, הזנחת ילדים והתעללות בהם הופכים אותם לקבוצת-סיכון המועדת לכישלונות והתנהגות סוטה גם יחד.

במקום המשפחה הקונבנציונלית, מציעה החברה הפוסט-מודרנית "משפחה מורכבת" או "משוחזרת", שמשתתפים בה, בצד הורים ביולוגיים שחלקים רק "מבקרים", גם הורים ואחים חורגים, וכמה וכמה זוגות סביב, כתוספת. מבנה משפחתי כזה מכשיר את הילד להסתגל לרשת רופפת וחולפת של קשרים שטחיים וקואליציות. גם אם בתי הספר, מעונות יום ושאר מוסדות החינוך יתאמצו להשלים את בית הגידול הפוסט-מודרני, ספק רב אם יוכלו למלא את החסר.

גם מבחינה כלכלית סביר להניח שצורות אלטרנטיביות של זוגיות והורות יזדקקו ליותר תמיכה מוסדית-ציבורית. אוכלוסיית משלמי המסים, ששיעורה באוכלוסייה מתמעט והולך, מאופיינת ביד קפוצה במיוחד כשמדובר בסיוע לבני אדם שצורת חייהם המיטה עליהם מחסור. את היד הקפוצה נגלה לא בדרישה לסגור מוסדות רווחה או להקטין תשלומי העברה, אלא בפופולאריות הרבה שיש ל"אי העלאת מסים" (גם כשמחיר השירותים עולה) ול"שמירה על מסגרת התקציב". הכל שואפים לסייע למשפחות חד-הוריות, למשל, אילו רק נמצאו להם האמצעים הכספיים.

כנגד תהליכי פירוקה של המשפחה הקונבנציונלית יפעלו אפוא שני כוחות: הכרתם המושכלת של אליטות והציבור הרחב שרק זוגיות מחייבת וקבועה מתאימה כלכלית ופסיכולוגית לגדל את האדם הצעיר ולתמוך בזקן. בתחרות בין ובתוך חברות ינצחו אותם פרטים, מגזרים ומדינות ששייגו איזון סביר בין ילודה מבוקרת, יציבות זוגית ושוויון בין המינים.

כנגד הגורם הראשון אפשר לתמוה: אם ההכרה בעליונותה של הזוגיות היציבה וההורות המחויבת יכולים לעצור את הידרדרות המשפחה (או אם תרצו "התפתחותה" כמתואר לעיל), מדוע לא פעלה העצירה זה כבר ? אכן, מוצעת כאן הסקה דיאלקטית: כישלונותיהם של תחליפי המשפחה הקונבנציונלית לענות על צרכים ארוכי טווח של הפרט והקהילה, גם אם הם נראים עדיפים לא פעם לטווח קצר, יוצרים ריאקציה (או אנטייתזה) מושהית, הנכנסת לפעולה רק לאחר שחלק ניכר מהשלכות ערעור המשפחה מתבררות.

הגורם השני מבוסס על ההנחה שאסטרטגיה הפותרת שאלות קיומיות עתידה לנצח, גם אם אין מכירים ביודעין ביתרונותיה. משפחה, קהילה, לאום, שיש בהם תחלופה מתאימה מבחינה איכותית וכמותית, הנשענת על ילודה מבוקרת, רבים סיכוייהם לזכות: הן מול תרבות מסורתית, שהתרבות הטבעית מכלה את חסכוניותה, הן מול משק הזקוק להגירה מתמדת של כוח עבודה זר כדי להתקיים. גם לשוויון בין נשים וגברים יש יתרון תחרותי ברמה החברתית-משקית: ניצול טוב יותר של הכישרונות והכישורים של מחצית האוכלוסייה.

המשפחה הקונבנציונאלית הייתה, מאז ומעולם, נקודת מפגש בין "שחקנים" ותפקידים בעלי אינטרסים שונים ואף סותרים: הזכר והנקבה; הילד-המתבגר- הבוגר; המפרנס והמאהב, האם והרעיה, הסב והנכד. המשפחה לא הבטיחה, ואף בעתיד לא תבטיח גן עדן, שבו יסופקו מלוא צרכיה של כל דמות שאזכרה לעיל, ודאי לא של כולן. כל דמות מבקשת בחזיונותיה להשתחרר מעולה של המשפחה, מעומס זכויותיהם-רצונותיהם של בני המשפחה האחרים, ומהתפקידים האחרים שלהם עצמם. רוב הניסיונות שנעשו להגשים אלה במציאות, כדוגמת ברית המועצות, הקיבוץ הישראלי, "ילדי הפרחים" ועוד, הובילו, לאחר עימותים וחיבוטי נפש בחזרה למשפחה מאשר לחזיונות שהכזיבו.